

OBRAZ POLSKI W HISTORIOGRAFII ROSYJSKIEJ XIX W.

Kunegundzie Andrzejewskiej

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie obrazu Polski w historiografii rosyjskiej XIX w. Zostanie on ukazany na podstawie koncepcji głównych historyków reprezentujących dominujące nurty w dziewiętnastowiecznej nauce rosyjskiej: oficjalny, liberalny, socjologiczny, neutralny oraz marksistowski. Pojawi się także nawiązanie do pansławizmu, który miał pewien wpływ na kształtowanie się stosunku tych badaczy do Polski. Na początku opisu każdego prądu umysłowego zostaną krótko przedstawione najistotniejsze informacje dotyczące życia danego historyka, a także zarys zajmującej go problematyki, dorobek, a dopiero potem będzie pokazana jego wizja relacji polsko-rosyjskich na przestrzeni wieków. Postaci będą prezentowane w chronologicznym porządku. Ramy czasowe pokrywają się z umownym trwaniem wieku XIX, czyli latami 1789–1918.

Przy omówieniu tego tematu trzeba na wstępie zaznaczyć, że historia Polski była rozpatrywana przez rosyjskich historyków tego okresu głównie przez pryzmat rywalizacji o ziemie ruskie po unii w Krewie do III rozbioru. Ze względu na olbrzymi zakres tematyczny, w pracy tej zostaną przedstawione jedynie wybrane zagadnienia, występujące u głównych przedstawicieli rosyjskich nurtów historiograficznych, tj. wojna o Inflanty za panowania Iwana IV Groźnego oraz rozbiory Polski.

Zanim podjęty zostanie przewodni motyw tematyczny pracy, należy ukazać krótko kontekst struktury rosyjskiej historii w XIX w. i prądy ideowe, które determinowały jej badania, a także w pewnym zakresie jej rozwój. Wiek XIX w całej Europie charakteryzował dynamiczny postęp nauk humanistycznych. Nie inaczej było w Rosji. W roku 1804 powstała pierwsza rosyjska historyczna organizacja – Moskiewskie Towarzystwo Historii i Rosyjskich Antyków. Należało do niej wielu wybitnych uczonych, takich jak Nikołaj Michajłowicz Karamzin czy August Ludwik von Schlözer¹. Zajmowało się ono m.in. katalogowaniem, zbieraniem i wydawaniem różnego rodzaju źródeł². Powstawały nowe uniwersytety, a także lokalne towarzystwa historyczne. W przeciągu całego XIX w. – przy wsparciu władz – kontynuowano działalność naukową. Zająto się także źródłami dotyczącymi nie tylko Rosji, lecz także innych krajów, z naciskiem na relacje między nimi a Państwem Czarów³.

W roku 1866 powstało Imperialne Rosyjskie Towarzystwo Historyczne, które zajmowało się publikowaniem dokumentów powstałych w XVIII i XIX w. Warto przy tej okazji odnotować, że zostały wówczas wydane m.in. dokumenty dotyczące kontaktów dyplomatycznych Polski

¹ August Ludwik von Schlözer (1735–1809) – niemiecki historyk. Urodził się w Gagstatt. Rozpoczął studia w Wittenberdze w 1751 r. W roku 1754 przeniósł się na uczelnię w Getyndze. Od 1755 r. przebywał w Szwecji. Napisał po szwedzku *Esej o powszechnej historii handlu i transportu morskiego w czasach najdawniejszych* (1758). W roku 1759 powrócił do Getyngi, by studiować medycynę. W 1761 r. wyjechał do Rosji, gdzie przebywał do 1767 r. Napisał wiele pism i książek o historii Rosji. Został profesorem historii rosyjskiej. W późniejszym okresie wrócił do Niemiec. W. Killy, R. V i e r h a u s, *Deutsche biographische enzyklopädie*, Monachium 1998, s. 683.

² A. G. M a z o u r, *Modern Russian Historiography*, Pricetown 1958, s. 51-52.

³ *Ibidem*, s. 55-58.

z Rosją oraz korespondencja Katarzyny II i Fryderyka II. Należy również zaznaczyć, że dokumenty te oceniano⁴.

Jak widać, środowisko historyków rozwijało się szybko, jednak rychło doszło do jego polaryzacji. Po jednej stronie stanęli panslawiści, a po drugiej – zwolennicy dobroczynnego wpływu zachodnich idei na instytucje państwa oraz tryb życia w Rosji, tzw. *zapadnicy*⁵. Jak pisze Richard Pipes, znaczna część panslawistów przejawiała tendencje demokratyczne⁶. Wydają się one zbliżone w swoim kształcie do koncepcji gminowładztwa Joachima Lelewela. Konflikt między nimi rozgorzał na tle oceny dokonań Piotra I. Pierwsza grupa postrzegała cara reformatora niezwykle negatywnie, oskarżając go o próbę wynarodowienia czy wręcz zniszczenia słowiańskiej kultury, druga oceniała jego rządy bardzo pozytywnie, wskazując na skok cywilizacyjny Rosji w tamtym okresie⁷.

Po dokonaniu powyższych ustaleń wstępnych, można już przystąpić do prezentacji pierwszej postaci, która odniosła się w swoich pracach do Polski, czyli Nikołaja Michajłowicza Karamzina (1766–1826). Początkowo był zafascynowany zachodnią kulturą i osiągnięciami jej historyków, zwłaszcza pracami Davida Gibbona⁸. Odbił także podróż po krajach Europy Zachodniej⁹. W 1803 r. został oficjalnym historiografem imperium rosyjskiego. Mając dostęp do źródeł w ciągu 20 lat napisał dwunastotomową *Historię państwa rosyjskiego*. Za swoje wysiłki był hojnie wynagradzany przez cara Aleksandra I. Jego dzieło, choć niedokończone, stało się podwaliną oficjalnej wykładni historii carskiej Rosji oraz odniesieniem dla późniejszych historyków. Istotną pozycją w dorobku Karamzina są *Listy rosyjskiego podróżnika*. Trzeba też zaznaczyć, że choć jego poglądy historiograficzne były w młodości związane z europejskim oświeceniem, to po rewolucji francuskiej stał się on konserwatystą i monarchistą¹⁰.

Nikołaj Karamzin początkowo współpracował z polskimi uczonymi: Janem Potockim (zwolennikiem sławizmu) i Tadeuszem Czackim, udostępniając im rosyjskie zbiory. Nauczył się również języka polskiego, by móc przeczytać książki Adama Naruszewicza. Mimo to rosyjski historyk negatywnie oceniał Polskę¹¹. W opublikowanym wykładzie z 1802 r. przedstawił ją jako kraj rządzony przez okrutnych tyranów gnębiących lud. W swojej *Historii państwa rosyjskiego* opisuje kontakty rosyjsko-polskie jako nieustanną rywalizację i walkę pomiędzy nimi. Mieszkańców Rzeczypospolitej określa słowem „Lach”. Katarzyna Błachowska uważa je za pogardliwe¹². Zastanawiać się można, czy nie jest to zbyt daleko idąca interpretacja, choć to wyrażenie na pewno ma u Karamzina pejoratywny wydźwięk.

Stosunek Nikołaja Karamzina do Polaków doskonale pokazuje opis wojny o Inflanty za panowania Stefana Batorego. Zwycięstwo Rzeczypospolitej nad Iwanem IV Groźnym przypisuje wyłącznie polskiemu władcy i niemieckim najemnikom oraz błędnej polityce cara¹³. Píše on: „jedno słowo Jana [tj. Iwana] mogłoby tę gromadę skierować na Litwę, gdzie lud i szlachta nie

⁴ *Ibidem*, s. 60-61.

⁵ S. Kieniewicz, *Rosja w XIX w.*, Katowice 1948, s. 15.

⁶ R. Pipes, *Rosja Carów*, Warszawa 2006, s. 274.

⁷ M. B. Petrovich, *The emergence of Russian Panslavism 1856–1870*, Columbia 1966, s. 61-129; A. G. Mazour, *op. cit.*, s. 84-94; L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Warszawa 1975, s. 290-291.

⁸ A. G. Mazour, *op. cit.*, s. 62.

⁹ *Ibidem*, s. 62-64.

¹⁰ K. Błachowska, *Narodził się Imperium*, Warszawa 2001, s. 43.

¹¹ A. Nowak, *Imperializm, nacjonalizm i historia: refleksje nad politycznym i ideowym kontekstem polsko-rosyjskiej współpracy naukowej w pierwszej ćwierci XIX w.*, [w:] *Dawna, a nowa Rosja*, red. R. Jurkowski, N. Kasprzak, Warszawa 2002, s. 307-312.

¹² K. Błachowska, *op. cit.*, s. 43.

¹³ *Ibidem*, s. 83-86.

bardzo sprzyjali zamiarom Stefana [...], i gdzie krzyk przestrachu rozległby się nad Dźwiną do Bugu”¹⁴.

Następnym istotnym nurtem w historiografii rosyjskiej XIX w. był liberalizm. Za jego głównego przedstawiciela uważa się Nikołaja Aleksejewicza Polewoja (1796–1846). Po śmierci ojca (z zawodu kupca) w roku 1820 wyjechał z Irkucka do Moskwy¹⁵. Zajął się wtedy historią i filozofią Georga Wilhelma Friedricha Hegla, Fredricha Schellinga, François Guizota, Jacques’a Nicolii Augustina Thierry’ego i w pewnym stopniu Batholda Niebuhra, któremu dedykował swoją sześciotomową *Historię narodu rosyjskiego*, wydawaną w latach 1829–1833. Uważał, że historia powinna być nauką uniwersalną, powiązaną z filozofią¹⁶.

Według Polewoja historię Rosji należy rozpatrywać dopiero od momentu zrzucenia mongolskiego jarzma, gdyż właśnie wtedy zaczyna się kształtować rosyjski naród. Wobec tego krytycznie oceniał dorobek Karamzina. Historię swojego kraju widział przede wszystkim jako dzieje starcia cywilizacji europejskiej z azjatycką¹⁷.

Jeżeli chodzi o jego stosunek do Polaków, to pomimo różnic był on zbliżony do koncepcji Nikołaja Karamzina. Obydwaj uważali, że Polacy nienawidzą Rosjan z obawy przed ich niszczycielską siłą. Dlatego Rosja mogła spodziewać się po swoich zachodnich sąsiadach jedynie tego, co najgorsze. W swoim dziele Polewoj zaprezentował masę różnic pomiędzy obydwojma narodami. Chociaż nie opisał rządów Katarzyny II w *Historii narodu rosyjskiego*, to w innej swojej pracy wyraził przekonanie, że: „orężem przyłączyła [caryca] do Rosji części niezbędne dla jej pełnego bytu”¹⁸. Sporo miejsca poświęcił też opisowi konfliktu o Inflanty, tu jednak skoncentrował się nie tylko na rywalizacji polsko-rosyjskiej, lecz przedstawił ten konflikt w skali całego basenu Morza Bałtyckiego oraz wewnętrznych motywów działań Iwana IV Groźnego. Przy okazji poddał krytyce politykę królów polskich w tym regionie. Niestety, Nikołaj Polewoj nie zdążył ukończyć swojego dzieła. Zostało ono doprowadzone tylko do 1560 r., a przez to nie mamy pełnego oglądu późniejszych relacji polsko-rosyjskich¹⁹.

W okresie panowania cara Mikołaja I (1821–1855) zaczęły dominować w Rosji idee slawistyczne. Powstała wówczas idea „oficjalnej ludowości” sformułowana przez Siergieja Semełowicza Uwarowa. Sprowadzała się ona do hasła: „prawosławie, samowładztwo, ludowość”²⁰. Najwybitniejszym przedstawicielem tego nurtu był autor pięciotomowej *Historii rosyjskiej*, Nikołaj Gierasimowicz Ustriałow²¹.

Historyk ten urodził się w 1805 r., jako syn pańszczyźnianego chłopca, zmarł zaś w roku 1870, będąc szanowanym profesorem historii na Uniwersytecie w St. Petersburgu. Od roku 1835 zajmował się wyłącznie badaniami naukowymi. Wcześniej zarabiał jako nauczyciel lub urzędnik. Przez pewien czas pełnił też funkcję członka Komisji Archeograficznej. Postulował uprawianie historii pragmatycznej, nastawionej na badanie przemian społecznych na podstawie wszelkich dostępnych źródeł – miał zatem przyczynowo-skutkową wizję historii Rosji. Należy dodać, iż odrzucał on całkowicie dorobek historiografii zachodniej dotyczącej Państwa Carów. Tak samo odniósł się do prac swoich poprzedników – uczyniwszy wyjątek wyłącznie dla Karamzina²².

¹⁴ N. K a r a m z i n, *Istoria gosudarstwa Rossijskogo*, kn. 3, t. 9-12, Moskwa 2004, s. 162.

¹⁵ A. G. M a z o u r, *op. cit.*, s. 74.

¹⁶ *Ibidem*, s. 74-76.

¹⁷ K. B ł a c h o w s k a, *op. cit.*, s. 100-104.

¹⁸ *Ibidem*, s. 105-106.

¹⁹ *Ibidem*, s. 120-123.

²⁰ L. B a z y ł o w, *op. cit.*, s. 287-289.

²¹ K. B ł a c h o w s k a, *op. cit.*, s. 127-128.

²² *Ibidem*, s. 129-134.

Kwestia rywalizacji polsko-rosyjskiej bardzo zajmowała Ustrialowa. Już w swojej pracy doktorskiej napisał: „historia rosyjska powinna rozstrzygnąć w najbardziej rzeczowy sposób wielki współczesny problem Polski i poddanej jej ongiś Rusi zachodniej”²³. Według Ustrialowa konsekwencją rozbitcia dzielnicowego był podział Rusi na zachodnią i wschodnią. Litwa podbiła jej zachodnią część, po czym została wchłonięta przez Polskę. W wyniku tych przemian powstała Rzeczpospolita, która – jego zdaniem – była państwem słabym, natomiast dynastia Jagiellonów okazała się mierna i źle rządziła swoimi włościami. Po Unii Lubelskiej polscy magnaci próbowali wyrugować ruską kulturę ze swoich ziem, co spowodowało, że mieszkańcy Rusi zachodniej musieli prosić o pomoc Moskwę. W odczuciu Ustrialowa późniejsi królowie, Jan Kazimierz czy Władysław IV Waza, wręcz dążyli do oddania Rzeczypospolitej pod władzę carów. Rozbiory były więc konieczne i udowodniły niemożność istnienia Polski bez Rusi zachodniej²⁴. W pracy Ustrialowa wyraźne jest więc dążenie do usprawiedliwienia agresywnej polityki Rosji wobec Polski i przedstawienia Rzeczypospolitej jako efemerydy.

Następnym istotnym nurtem była tzw. Szkoła państwowa. Jej głównym przedstawicielem był Siergiej Michajłowicz Sołowiow (1820–1879). Urodził się w Moskwie w rodzinie duchownego, który zajmował się nauczaniem. W 1838 r. Sołowiow ukończył Uniwersytet Moskiewski, po czym wyjechał do Paryża, gdzie zapoznał się z dorobkiem takich wybitnych osobistości, jak Jules Michelet czy Edgar Quintet. Co ciekawe, znane mu były również utwory Adama Mickiewicza. Potem udał się do Niemiec, gdzie brał udział w wykładach Leopolda Rankego. Kiedy wrócił do Rosji w roku 1844, był już gruntownie obeznany z ówczesnym dorobkiem europejskiej historiografii. W swoich pierwszych pracach: *Stosunki pomiędzy Nowogrodem a Wielkim Księciem* oraz *Relacje pomiędzy Rurykowiczami* starał się zachować równowagę pomiędzy ideami słowiańskimi a okcydentalnymi. Prace Karamzina uważał za przestarzałe²⁵. Najważniejszym utworem Sołowiowa stała się *Historia Rosji od najdawniejszych czasów*, na którą składa się aż 29 tomów. Została ona doprowadzona do roku 1774, nie wiadomo jednak dlaczego²⁶.

Sołowiow jako pierwszy z historyków rosyjskich podszedł do problemu relacji polsko-rosyjskich poprzez pryzmat konfliktu interesów. W opisie wojny o Inflanty, prowadzonej pomiędzy Iwanem IV i Stefanem Batorym, starał się unikać emocjonalnych opisów, zastępując je analizą wydarzeń. Podkreślał także tolerancję religijną panującą w Rzeczypospolitej do okresu kontrereformacji. Zajął się również szerzej problemem Kozaków, których przedstawił jako Rusinów broniących się przed polonizacją. Zaznaczył jednak, że w późniejszym okresie stanowili oni problem dla samej Rosji. Z drugiej strony zwracał uwagę na ważną rolę unifikacji ziem ruskich, którą zakończyła Katarzyna II. Dlatego wysoko oceniał tę władczynię, jak i Aleksego I. Zajmował się również prześladowaniami prawosławnych w XVIII w.²⁷

Sołowiow uważał, że Polska powinna zwrócić się ku zachodowi, a nie ku wschodowi. Jej pochod na ziemie ruskie wywołał jedynie konflikt z Rosją, co skończyło się zagładą Rzeczypospolitej w XVIII w. Zdaniem Sołowiowa na wschodzie mogło istnieć tylko jedno państwo słowiańskie²⁸.

W opozycji do wymienionych poprzednio nurtów wystąpił Konstantin Nikolajewicz Bestiuczew-Riumin (1829–1897). Pochodził on ze zubożałej rodziny szlacheckiej. Zafascynowany rodzinnymi zbiorami rozpoczął studia historyczne. Napisał dwutomową *Historię Rosji* oraz

²³ *Ibidem*, s. 141.

²⁴ *Ibidem*, s. 138-145.

²⁵ A. G. M a z o u r, *op. cit.*, s. 98-100.

²⁶ S. M. S o l o v ' e v, *Istoria Rossi s drevnejsich vremen*, t. 1-5, St. Petersburg 1851, s. 1.

²⁷ K. B ł a c h o w s k a, *op. cit.*, s. 180-188.

²⁸ *Ibidem*, s. 190-191.

przetłumaczył *The History of civilization in England* Henry'ego T. Buckle'a²⁹. Próbował zachować bezstronność w konflikcie pomiędzy okcydentalizmem a ideami słowianofilów³⁰. Pracował również w kilku pismach i wydawnictwach. Od 1864 r. Bestużew-Riumin został nauczycielem historii carskich dzieci. W 1865 r. otrzymał katedrę na uniwersytecie w St. Petersburgu, którą piastował do końca życia³¹.

Bestużew-Riumin był zwolennikiem bezstronnego podejścia do historii. Odrzucał również wyjaśnianie zjawisk historycznych przy pomocy filozofii. Mimo że opisując Litwę wzorował się na Ustiałowie, który uznawał ją za państwo ruskie, Bestużew-Riumin nie odnosił się do Polski w sposób lekceważący. Omawiając kampanię Stefana Batorego, uczynił to w sposób uporządkowany, unikając argumentów emocjonalnych³²: „Możliwości Batorego były wspaniałe, zahartowana w bojach najemna piechota [...], sprawna artyleria, szybkie działania ofensywne, które dawały mu olbrzymią przewagę nad wrogiem nie wiedzącym, z której strony oczekiwać napaści”³³. Takie podejście do problematyki stosunków rosyjsko-polskich było czymś nowym, zwłaszcza w zestawieniu z pracami innych rosyjskich historyków.

Kolejną ważną postacią świata rosyjskiej historiografii XIX w. jest Wasilij Osipowicz Kluczewski (1842–1911), uznawany nawet przez niektórych znawców przedmiotu za jej najwybitniejszego przedstawiciela. Miał poglądy liberalno-demokratyczne. Przygotowywał projekt dumy w 1905 r. Był też członkiem Rady Państwa jako przedstawiciel Akademii Nauk. Jego najważniejsze prace to: *Bojarska Duma starej Rusi* i pięciotomowy *Kurs historii rosyjskiej*. Początkowo wzorował się na Solowiowie, jednak później zainteresował się socjologią. Badał historię lokalną oraz kolonizację poszczególnych rosyjskich ziem³⁴.

Kluczewski w bardzo interesujący sposób spojrzał na problem wojen Moskwy z Rzeczpospolitą. W jego ujęciu miały one charakter obronny ze strony Rosjan, ale tylko do pewnego momentu. Po zajęciu ziem ruskich, które do Rosji nigdy nie należały, zaczęły się wojny zaborcze. Nie uznawał, w odróżnieniu od swoich poprzedników, Litwy za państwo ruskie. Po unii w Krewie przejęła ona bowiem kulturę polską. Jedynie Kozacy i część ludności chłopskiej zachowała dawną kulturę i wiarę. Stąd konflikty Kozaków z Rzeczpospolitą, a następnie ich przejście na stronę Moskwy. Równie krytycznie oceniał Kluczewski politykę Katarzyny II. Sądził, że powinna ona jedynie zakończyć unifikację ziem ruskich, a rdzenną Polskę pozostawić niepodległą. Nie stosował też prostego podziału na dobrych Rusinów, Kozaków oraz złych Polaków i Żydów³⁵.

Wydaje się, że poglądy Kluczewskiego były, jak na tamte czasy, rewolucyjne. Choć stwierdzenie, że krytyka rozbiorów Rzeczypospolitej i oddania części jej ziem niemieckim organizmom politycznym jest u niego podyktowana bilansem korzyści i strat, to jednak idea zachowania niepodległej Polski prezentuje się zaskakująco na tle poprzedników.

Ostatnim ważnym nurtem, jaki pojawił się w historiografii rosyjskiej XIX w., jest marksizm. Zostanie on omówiony na przykładzie twórczości Michaiła Nikołajewicza Pokrowskiego. Urodził się on w Moskwie w 1868 r. Tam też studiował na uniwersytecie, który opuścił w roku 1895, by zająć się działalnością oświatową. W swoich pracach początkowo inspirował

²⁹ A. G. M a z o u r, *op.cit.*, s. 121.

³⁰ *Ibidem*, s. 121-123.

³¹ K. B ł a c h o w s k a, *op. cit.*, s. 200-201.

³² *Ibidem*, s. 207-213.

³³ *Ibidem*, s. 213.

³⁴ *Ibidem*, s. 243-250.

³⁵ *Ibidem*, s. 257-268.

się dorobkiem swoich wykładowców: Kluczewskiego i Winogranowa³⁶. W roku 1905 przystąpił do bolszewików. W 1909 r. wyjechał z Rosji, aby powrócić do niej po ośmiu latach. Wówczas to (w 1917 r.) został naczelnym historykiem marksistowskim³⁷.

Jego głównym dziełem jest *Historia rosyjska*. Pomimo odrzucenia dorobku Kluczewskiego, Pokrowski do pewnego stopnia wzoruje się na jego pracach, do czego jednak sam się nie przyznaje. Jego oryginalność sprowadza się głównie do zastosowania nowej terminologii, częstego użycia słów-kluczy, takich jak na przykład „burżuazja”³⁸.

Jeżeli chodzi o obraz Polski w twórczości Pokrowskiego, należy podkreślić, że całkowicie odrzucał on nacjonalizm. Starał się postrzegać procesy historyczne poprzez pryzmat związków przyczynowo-skutkowych i rzeczywistych motywów, które wywoływały pewne zdarzenia. Rywalizacja o Inflanty została według niego spowodowana przeciwstawnymi interesami kupców polskich i rosyjskich, dążących do osiągnięcia maksymalnych zysków z handlu bałtyckiego. Natomiast konflikt o ziemie ruskie pomiędzy Moskwą a Rzeczpospolitą tłumaczył Pokrowski chęcią wzbogacenia się obu stron. Skądinąd odrzucał tezę o jednoczeniu ruskich ziem, gdyż nigdy nie były one jednością. Konflikt polsko-kozacki miał jego zdaniem podłoże klasowe. Rozbiory Polski zaś niemal w ogóle nie przyciągnęły jego uwagi³⁹.

Jak widać obraz Polski w rosyjskiej historiografii XIX w. jest niezwykle zróżnicowany. Na jednym biegunie lokuje się nurt oficjalny, negatywnie patrzący na Rzeczpospolitą i to w sposób nacechowany silnymi emocjami, czy też wręcz pozbawiony realizmu, na drugim natomiast pojawiają się nurty socjologiczne i nurt marksistowski, starające się spojrzeć na relacje polsko-rosyjskie w sposób naukowy, pozbawiony emocji, bez manichejskiego podziału rzeczywistości na dobrych Rosjan i złych Polaków.

Analizując obraz Polski w historiografii rosyjskiej XIX w. widać również proces kształtowania się zjawiska, które można nazwać formowaniem się polityki historycznej carów. Nurt oficjalny, inspirowany i wspierany przez władzę, starał się opisywać historię tak, by była ona korzystna dla państwa i legitymizowała niektóre jego posunięcia, zarówno w przeszłości jak i w teraźniejszości.

³⁶ A.G. Mazour, *op.cit.*, s. 186-187.

³⁷ K. Błachowska, *op. cit.*, s. 277-279.

³⁸ A.G. Mazour, *op. cit.*, s. 188.

³⁹ K. Błachowska, *op. cit.*, s. 286-301.